

ОСОБЛИВОСТІ РОЗТАШУВАННЯ ІКОН СТРАШНОГО СУДУ В УНІАТСЬКИХ ХРАМАХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Одним із основних джерел формування есхатологічної свідомості середньовічної людини були ікони Страшного Суду. У них розкривалися причини та наслідки праведного і неправедного буття. Відомо, що іконографія Страшного Суду з'явилась у нас за часів Русі. Нині на українських теренах найвідомішими прикладами цієї іконографії є фрески київських обителів: кирилівської та видубицької. Одразу необхідно зробити зауваження: питання поширеності цих ікон серед сільської парафіяльної мережі Русі залишається до кінця не з'ясованим. Тоді як у період з XVII по XVIII століття ці ікони були дуже поширені як кількісно, так і територіально.

До теперішнього часу основні дослідження цієї іконографії зосереджувалися на мистецтвознавчому, набагато меншою мірою – богословському напрямку чи аналізі історії ідей. Припускаємо, що існує можливість об'єднання цих напрямків дослідження з метою глибшого розуміння та сприйняття іконографії Страшного Суду у тодішньому соціумі. Очевидно, що для цього необхідно побачити ікону не в музейній вітрині, але безпосередньо в храмі того часу. Спершу розглянемо уніатські храми Правобережної України другої половини XVIII ст., розташовані на територіях сучасних Київської, Житомирської, Черкаської та Вінницької областей. Основним джерелом обсервації ікон у храмі є генеральні візитації церков цього регіону. Однак слід зазначити, що комплексно та відносно повно збереглися візитації лише з середини XVIII ст. Зокрема, за цей період у цьому дослідженні представлені дані з-понад півтисячі храмів. Тоді як за більш ранній період кількість даних, якими можемо послуговуватися, є дуже обмеженою. Так, ми можемо використовувати лише поодинокі описи храмів та фіксувати нині розташування не самих ікон, але іконографії, нанесеної на стіну.

На основі отриманих даних проведеного дослідження, можна стверджувати, що традиція розміщення ікон у храмі мала локальний характер. Адже дуже часто натрапляємо на таке: в одному деканаті ми не зустрічаємо жодної ікони, а в іншому – з десяток. Вважаємо, що вірогідність того, що інспектор пропустив їх, дуже мала. Таке трапляється з маленькими образами, які губляться під наведенням кількості та лише

констатуванням “*innu obazy*”. З дуже великими іконами, здебільшого виконаними на великому полотні, такого, очевидно, статися не могло. Це дозволяє зробити висновок про те, що наявність цих ікон у храмі не належала до таких, які були обов’язковими.

Далі звернемо увагу на місце розміщення ікон у храмі¹. В історіографії згадують, що традиційно зображення “Страшного Суду” розміщувалося у західній частині храму, хоча допускалися й інші варіанти². На думку В. Александровича, ікони “Страшного Суду” дуже часто знаходилися на південній стіні нави, навпроти Страстей Христових³. Натомість М. Федак, так само помічаючи цю парність, вважає, що вони розміщувалися на західній та південній стінах храму⁴. За нашими спостереженнями, ікони розміщувалися як у наві (з усіх сторін), так і у бабинці. Зокрема, наприклад, у церкві святої Параскеви села Бабин, Кальницького деканату (нині Іллінецького району Вінницької області) за візитацією 1790 р. повідомлялося: “*w Srednim podzialie obszerny polewicy Męki Pańskiej, po prawicy ostatecznego Sądu Pańskiego*”⁵. Або недалеко від цієї церкви в с. Купинцях: “*w Szrednim Podzialie wizerunek męki Pańskiej – w Babińcu o statecznego Sądu Pańskiego z Piekłemonym straszny*”⁶.

Нас хвилювало також питання, чи сакральна ідея “десної/шуиї” сторін відбивається у системі розміщення ікон Страшного Суду в храмі. Адже знаємо, що, фактично, джерелом цього уявлення, яке поширилося на різноманітні аспекти людської екзистенції, було євангельське повідомлення про Суд Божий⁷. Припускаємо, що, найімовірніше, принаймні на цьому історичному відтинку, воно не спрацьовувало, зважаючи на чисельні приклади розміщення ікон Страшного Суду як з правої, так і з лівої сторони. Найкраще це обсервувати у церквах, що знаходилися дуже близько

¹ Про еволюцію розташування стінописних зображень Страшного Суду в храмах з особливим акцентом на російській традиції йшлося в статті: Л. Никитина, *Традиция использования композиции “Страшного Суда” в стенописях X–XVII веков*, Кириллов: историко-краеведческий альманах 3 (1998) 159–166.

² Д. Антонов, М. Майзульс, *Демоны и грешники в древнерусской иконографии: Семиотика образа*, Москва 2011, с. 20.

³ В. Александрович, *Волинський іконопис XVI–XVIII ст.*, Музей волинської ікони, Київ 2012, с. 47.

⁴ М. Федак, *Іконографічні особливості ікони “Страшний Суд” (остання чверть XVI ст.) із Раделич*, Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького 9 (14) (2012) 62.

⁵ ІР НБУВ, ф. І, спр. 2478, арк. 55.

⁶ Там само, арк. 83.

⁷ Більше про це див.: Б. Успенский, *Крестное знамение и сакральное пространство: Почему православные крестятся справа налево, а католики – слева направо?*, Москва 2004.

одна від одної. Так, наприклад, за відомостями генеральної візитації Животівського деканату, у церкві с. Кожанка (нині Оратівського району Вінницької області) на 1789 р. розташовувалися: “*ad extra na cały szrzedni Przedział, obraz Sądu o statecznego, asenistra, takiż, Męki Pańskiey*”⁸ і, навпаки, в церкві с. Закриниччя, яке знаходиться неподалік: “*ad extra w srednim przedziale Męka Pańska, a seni stra o stateczny Sąd Pański*”⁹. Продовжувати наводити приклади можна і далі. Зазначимо, що різностороннє розміщення ікон “Страшного Суду” також було притаманне церквам Західної України та Східної Словаччини¹⁰.

У бабинцях ми зустрічаємо абсолютно різні комбінації розміщення образів. Так, у них ми бачимо як одиноке розміщення ікон Богородиці¹¹ та Спасителя¹², так і бінарне¹³. Окрім того, ці образи могли бути розташовані у парах чи поодинокі з поширеними на той час образами святих: Миколаєм¹⁴, Варварою¹⁵, Антонієм та Феодосієм Печерськими¹⁶. Подібне спостерігається і в середньому відділі, де так само розміщували ікони Спасителя та Богородиці, а також, більшою мірою, згаданих святих. Однак слід наголосити, що в середньому відділі ми найбільше зустрічаємо ікон, так би мовити “з підвищеним статусом”, особливо, що стоїть тих, на яких були прикріплені вотивні привіски. Натомість традиція винесення ікон – таблеток “Страшного Суду” – на аналой у часі Великоднього посту, яка фіксується на території Росії, залишається поки нам невідомою, що на даному етапі дослідження не дозволяє говорити про розташування ікон на зазначеному місці. Вище наведені факти говорять про очевидну відсутність на той час обов’язкового місця розміщення ікон “Страшного Суду”.

Натомість, ми можемо стверджувати про те, що при розміщенні ікон “Страшного Суду” дуже часто проводилася їх бінарність з образами Страстей Христових. Звісно, це явище не мало характеру стовідсотковості, але спостерігалось у переважній більшості випадків. Далі ми спробуємо проілюструвати це явище, встановити причини його виникнення

⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 2478, арк. 100зв.

⁹ Там само, арк. 119.

¹⁰ Б. Ковачовичова-Пушкарьова, І. Пушкар, *Дерев’яні Церкви Східного обряду на Словаччині*, Пряшів 1971, с. 38, 48–49, 353, 405.

¹¹ ІР НБУВ, ф. І, оп. 3, спр. 2463, арк. 146, 167зв.

¹² Там само, арк. 177, 250.

¹³ Там само, арк. 228зв., 340.

¹⁴ Там само, арк. 184зв.

¹⁵ Там само, арк. 481.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. І, спр. 2461, арк. 178зв.

та визначити, яку роль воно відігравало. Для цього звернемося до опису ікон у двох попередньо згаданих храмах. Так, описуючи і порівнюючи ікони “Страшного Суду” та образи Страстей у церкві с. Кожанка, візитатори вживають слово “*takiz*”, що дозволяє зробити таке припущення: їх виготовляли парно і в однаковому розмірі. Однак найскладніший момент полягає у з’ясуванні причин появи подібного явища. Зрозуміло, що це питання не стосується тільки іконографії чи архітектури, але охоплює найширші перспективи людського буття. Для цього нам необхідно прослідкувати прояв явища бінарності ікон “Страшного Суду” та “Страстей Христових” у ширшому контексті.

Як відомо, у католицькій Європі тематика страстей та смерті набула особливого поширення у XIV–XV ст., та продовжувала бути актуальною впродовж наступних століть. Вчені говорять про те, що пасійна тематика зумовлювалася поширенням епідемій чуми, очікуванням кінця світу та появою друкарського верстату¹⁷. В Україні ж, очевидно, про поширення цього явища можна говорити починаючи з XV сторіччя¹⁸. Щодо найвірогідніших причин його появи на наших теренах, можемо віднести перманентні війни та, особливо, релігійну нестабільність, як-то: церковне роз’єднання (понівечення Тіла Христового), Контрреформація, а також конверсії. Нестабільність у духовному та матеріальному вимірі соціуму, очевидно, викликала страх, який породжує муки. У свою чергу, це спонукало до особливого звертання до Мук Господніх. З іншого боку, це все можна пояснити звичайним європейським культурним запозиченням, але вважаємо, що це дуже спрощений варіант. Через це вивчення причин поширення пасійності в українському ранньомодерному соціумі необхідно продовжувати.

Аналізуючи зміст згаданої бінарності, доцільно розглянути вертикаль “ієрархи – миряни”, оскільки завдяки духовним особам ідеї бінарності поширювалися серед мирян. Почнемо з однієї з найголовніших пасторальних пам’яток уніатської Церкви XVII ст. – Катехізіс полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича. Ця пам’ятка, написана між 1618 і 1623 роками, до середини XIX століття поширювалася в рукописних списках (старобілоруською, польською мовою та латиною)¹⁹. Катехізіс

¹⁷ R. Viladesau. *The Triumph of the Cross. The Passion of Christ in Theology and the Arts, from the Renaissance to the Counter-Reformation*, Oxford University Press, 2008, p.54.

¹⁸ A. Gronek. *Wokół Ukrzyżowanego. Studia nad tematem Pasji w ukraińskim malarstwie ikonowym*, Warszawa 2009, s.10

¹⁹ М. Корзо, *Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований*, Москва 2007, с. 419–413.

ставить перед кожним з вірян наріжне питання: “Чому Христос був Розп’ятий і похований?”, на яке дає чітку відповідь: “Для нас, бідних людей, і задля нашого спасіння, щоби очистити нас від гріхів і вирвати з рук диявола, і не допустити до пекла. Ісус Христос відкупив нас Своєю Найдорожчою Кров’ю на дереві святого Хреста”²⁰. У пам’ятці підкреслюється виняткова роль Христа у Відкупленні через Святу Кров на Хресті.

Очевидно, одним із найцінніших джерел, завдяки якому маємо можливість дізнатися про знання вірянина-уніата щодо Страждань Христа, є збірник апокрифічних оповідей про останні години земного життя Христа, виданий у Супраслі 1689 р. У Великопісний час цю пам’ятку читали в церквах, а отже інформація, яка в ній містилася, поширювалася серед широкого загалу. Зокрема, у вступному коментарі до видання підтверджується висунута нами теза щодо того, що Страх Божий, тобто, страх перед “Страшним Судом”, невіддільно поєднані зі Страстями Христовими. Фактично й самі Страсті актуалізувалися через Страх: “мыслию своею имуще страшнаго судію гда цаа славы, грядущога на облацѣхъ со всѣ небесными силами судити живымъ и мертвымъ и воздати комуждо по деламъ его: праведнымъ царство нбсное, а грѣшникамъ тму кромѣшную, и того ради подобает послушати сего бжтвенного писаніа”²¹.

Ще одним шляхом поширення ідеї бінарності Страстей Христових та Страшного Суду виступали гомілії. Так, митрополит Іпатій Потій у центр Гомілії на третій тиждень Великого Посту ставить цитату з Євангелія: “Якщо хтось хоче йти за мною, хай зречеться себе і візьме свій хрест” (Мт. 16:24). З одного боку, він каже про співстраждання та мужність у визнанні власної віри: “*Krzyża Iesus pragnie, Piotr od Krzyża ucieka*”, а з іншого – підкреслює роль Божого милосердя та обрання ним тернистого шляху смерті, задля людського спасіння: “*Pan przez krzyż do nieba, Bog przez boleści do chwały, Jezus przez rany do wesela, Panem nieba, Bogiem chwały, źródłem będąc wesela, toruie drogę, Piotr bez krzyża Niebo, Apostoł bez bolu chwałę*”, і додає: “*Darmo kochany Uczniu, zblądziłeś od toru prawdy, od stąpiłeś od gościnca sprawiedliwości, nie możesz być na ziemi, y na Niebi wesoly*”²². Ці слова

²⁰ Святий Йосафат Кунцевич. Документи щодо беатифікації: Документи щодо беатифікації (1623–1628 рр.). Катехизм, укладений Йосафатом Кунцевичем. Правила і конституції, написані святим Йосафатом для своїх священиків / Упор. та пер. з лат. о. Йосафата Романика, Жовква 2010, с. 277.

²¹ Страсти Христовы, Супрасль 1689, арк. 2.

²² Н. Pocię, *Kazania y homilie męża Bożego Nieśmiertelney Sławy, y Pamięci Hioacyusza Pocięa. Metropolity Kiiowskiego Halickiego, y całej Rusi, Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego. Z Listem Melecjusza Patryarchy Alexandryjskiego*, Suprasl 1714, s. 137–138.

необхідно розуміти так, що Рай доступний людині лише через Страсті Христа та самої людини. У проповіді ж іншого автора, присвяченій Дню Страшного Суду, говориться, що серед інших книг на ньому буде відкрита *liber memoria*, в якій будуть записані всі добрі середники, які надавав Господь для спасіння людини, всі ласки й дари. Відповідно, серед них згадується й таке: “*Patrzciena łaskę odkupienia: wylałem krewmoię, aby łacniey, y bez wszelkie y przeszkody Krolewstwo wieczne w possessiä wziąć mogli*”²³. В іншій гомілії того ж автора проводиться навіть паралель між страшним голосом конаючого на хресті Господа і Страшного голосу Бога, що сидить на троні, на Страшному Суді²⁴.

Ідея бінарності також помітна і в підручниках для приготування людини до доброї смерті та в спеціальних літургійних книгах, які були розраховані на щоденний вжиток у час Великого Посту. Людині, яка перебувала при смерті, найперше рекомендувалося відмовляти *Afektu* до конаючого Господа: “*doktory chaffe kto w używania żywego / wielce pomoże zuwo sobie wo czach serdecznych / y w pamieci swoiey postawić P. Jesusa / na krzyżu śmiertelnemi bolieściami zie tego / w nich konaiä cego*”²⁵. Через наступний *Afekt* необхідно було звертатися до Господа, щоб Він допоміг покладати надію єдино на Рани Христові. Під час же Великого Посту рекомендувалося людині уявляти Розп’яття Христове. У рефлексії до цього уявлення зауважувалося, що Христос на хресті неодмінно допоможе добрій смерті²⁶.

Разом з тим, для нас важливо розглянути особливості сприйняття та рефлексії мирянами ідеї бінарності Страстей Христових та Страшного Суду, проєктованої духовенством. Найперше, необхідно згадати про загальновідомі пасійні апокрифи, які поширювалися серед мирян. Також у XVI сторіччі кількість написів (дипінті) на іконах збільшується, що особливо стосується сюжетів “Страшного Суду” та “Страстей Христових”²⁷.

²³ A. Szyrma, *Kazania albo exorty postne o tajemnicach naydrozszey męki Zbawiciela naszego w Kościeli Warszawskim Societatis Jesu rożnych lat miane. Pod czas Passyi we Szrody Wielkiego Postu przypadaiących. Przydane na koncu uwagi duchowne o Sądzi Bożym na 4 Niedziele Adwentowe*, Suprasl 1713, s. 350.

²⁴ Там же, s. 353.

²⁵ *Nauka dobrego y Szczęśliwego umierania. Do pobożnego zycia, y Cwiczenia się w doskonałości Chrzęciańskiej zachęcaiacymi dostatecznie obiasniona Regulami. Pragnącym dusznego zbawienia wielce potrzebna*, Kraków 1675, s.198.

²⁶ *Pobożna gorzkiey męki pamiatka, Naboznym Sercom przy Świętych dniach Postnych albo Piąkach Roku; Częściami podzielona. Na chwałę Boską y umęczonego za nas Boga Człowieka*, Lwów 1727, k. 40zw.

²⁷ Л. Коць-Григорук, *Дипінті українських середньовічних ікон*, Львів 2011, с. 23.

Цей факт може слугувати індикатором інтенсифікації молитовного звертання та допоможе зрозуміти шляхи його реалізації. Схоже й на те, що звертання до Мук Христових отримало серйозне поширення в традиції укладання тестаментів. Так, наприклад, у тестаменті панни Ганни Григорівни Можейкавни-Карневської 1590 р. віднаходимо прохання поховати її тіло в церкві м. Речиці і далі повідомлення про те, що: “духа моего отдаючи покорне, поручаю в заслуги и досыт ученику надрожное муки Пана Збавителя и Откупителя моего Иисуса Христа”²⁸. Тобто, тут спостерігаємо покладання надії на добру смерть через Муки Христові. Більш того, зображення Мук Христових знаходимо у фунеральній архітектурі, де вони виступали засобом спасіння після смерті людини. Приблизно з середини XVI до середини XVII сторіччя в Речі Посполитій великої популярності серед шляхти та міщан набули надгробки, на яких був зображений Розп’ятий Ісус Христос і клякаюча, адоруюча перед ним людина чи навіть ціла сім’я, у випадку, якщо це було родинне поховання²⁹.

Таким чином, ми бачимо, що ідея бінарності Страстей Христових та Страшного Суду суцільно огортала тодішній соціум, що робить парність розміщення цих ікон абсолютно логічним та закономірним. Переконані, що такий напрямок дослідження дасть повніше уявлення про причини появи та функціонування пасійних та есхатологічних сюжетів у ранньомодерний час.

Наостанок, необхідно декілька слів сказати щодо розміщення ікон “Страшного Суду” та їх освітленості рукотворним/нерукотворним світлом у храмі. Розкриття цього питання може надати додаткові дані стосовно аспекту сприйняття цих образів та ставлення до них. У місцях, де розташовувалися ікони “Страшного Суду”, тобто у південній і північній гранях зрубу стін центральної дільниці, відповідно і були зосереджені великі хрещаті рівнораменні вікна, такі самі, як у вівтарі та у бабинці³⁰. Окрім того, ікони у наві, зазвичай, додатково підсвічувалися купальним ліхтарем³¹. Через це, очевидно, образи могли більш-менш повноцінно

²⁸ *Тестаменты шляхты и мящан Беларуси второй половины XVI ст.*, Минск 2012, с. 132. На цю особливість також звертає увагу: W. Zielecka-Milołajczyk, *Pravosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012, s. 79.

²⁹ K. Gorecka, *Pobożne Matrony i snotliwe panny. Epitafia mieszczanek z XVI–XVII wieku jako źródłowie o epoce nowożytnej*, Warszawa 2006, s. 34–35.

³⁰ С. Таранушенко, *Монументальна дерев’яна архітектура Лівобережної України*, Київ 1976, с. 22.

³¹ Г. Павлуцкий, *Древнее деревянное церковное зодчество в Юго-Западном крае*, Древности Украины I (1905) 7.

бути побаченими. Складніше було з написами на іконах, так званим ін-тертекстом, особливо якщо брати до уваги більш давню традицію розміщення сюжету під хорами. Це дозволяє нам стверджувати, що на цьому етапі, у порівнянні з попереднім періодом, все ж таки спостерігається зближення контакту з іконою, що підсилюється світловим ефектом. Натомість ми ставимо під сумнів наявність свічників та лампад перед іконами Страшного Суду. До цього часу ми жодного разу не зустрічали згадки про них. Те ж саме стосується ікон Страстей Христових. Так, на цьому етапі дослідження лише єдиний раз віднайшли в описі круглий ліхтар, який висів у бабинцю перед “Страстями” в церкві с. Рожичне Животівського деканату за 1790 р.³² Окрім цього, на іконах Страшного Суду ми ніколи не зустрічаємо вотивних привісок. Ці відомості дають зрозуміти, що сприйняття цієї іконографії, радше, відрізняється від іконографії Господських, Богородичних свят чи зображення Святих, оскільки її основна мета, очевидно, полягає не стільки у наближенні до первообразу, скільки у застереженні від гріха. Але на це питання ми не можемо дати вичерпну відповідь, адже завжди залишається місце для невидимого світу духовності.

³² ІР НБУВ, ф. І, спр. 2478, арк. 146зв.